

ŠIAURĖS ŽEMAIČIŲ PRIEBALSIŲ DIFERENCIŲ POŽYMIŲ SISTEMA

Regina KLIUKIENĖ

Iki šiol žinomas ne vienas mūsų kalbininkų bandymas diferenciniais požymiais aprašyti lietuvių kalbos (bendrinės kalbos ar jos tarmių) fonologinę sistemą (žr. Kazlauskas, 1966, 73–81; Girdenis, 1970, 6–20; 1971, 25–26; 1995, 167–168, 178; Pakerys, 1974, 37–48).

Šiame darbe, aprašant šiaurės žemaičių priebalsių sistemą, nebus gilinamasi į teorinius garsų fonologinės analizės dalykus, o tik remiamasi ankstesne metodika (žr. min. darbus) ir jau atliktais šiaurės žemaičių tarmės priebalsių akustiniais (tiksliau spektriniais) tyrimais (žr. Kliukienė, 1992, 78–102; 1994, 43–52).

Iš pradžių reikėtų priminti, kad tiriamos tarmės priebalsių sistema iš esmės (nei artikuliaciškai, nei akustiškai) nesiskiria nuo lietuvių bendrinės kalbos (žr. Kliukienė, 1992, 23–28; plg. Ambrasas, 1994, 29).

Šiaurės žemaičių priebalsinių fonemų inventorių sudaro 41 elementas, iš kurių du yra periferiniai (*f, ɸ*): *lp, p̄, b, b̄, t, t̄, d, d̄, k, k̄, g, ḡ, ts, t̄s, dz, d̄z, t̄s̄, d̄z̄, s, s̄, z, z̄, š, š̄, ž, ž̄, l, l̄, r, r̄, n, n̄, m, m̄, j, v, v̄l*.

Tad visus šiuos priebalsius pagal jų akustines ypatybes galėtume fonologiškai interpretuoti remdamiesi gan įprastomis aštuoniomis binarinėmis opozicijomis.

1. Diezinis–paprastasis

Ši opozicija realizuojama prieš užpakalinės eilės balsius (–V^u), neutralizuojama visais kitais atvejais². Kai kuriose šnektose iš sistemos iškrinta minkštieji */l/, /d̄/, /p̄/, /b̄/, /m̄/, /v̄/*: rytinių telšiškių (Akmenės zonoje, pietinių kretingiškių (Rietavo ir vadinamųjų „žemaičių dzūku“ pietinių šnektų) fonologinėje sistemoje jų apskritai nėra (žr. Girdenis, 1979, 122; plg. dar Jasiūnaitė, 1990, 26).

¹ Fonemų */l/, /d̄/, /p̄/, /b̄/* praktiškai nėra Endriejavo, Rietavo, Akmenės zonos; Telšių, Sedos zonos *lv, /d/* (žr. Girdenis, 1972, 173 tt; 1981, 16–17) nereguliaros – vartojamos tik tokiose formose, kaip *mat̄au* „mačiau“, *ved̄au* „vedžiau“, kartais – *m̄aiusi* „mačiusi“, *ard̄usi* „ardžiusi“.

² Minkštieji priebalsiai [s, t, l] kartais vartojami ir žodžio gale, pvz.: *v̄el̄s* „velnis“ vartojamas visoje šiaurės žemaičių teritorijoje; *k̄el̄s* „kelias“, *ž̄al̄s* „žalias“ – tik kai kurių telšiškių, bet siauriau paplitęs; *ḡal̄* „gal“, *neḡal̄* „negalima“ – apie Akmenę, Luokę, Nevarėnus, toliau nuo jų nevartojamas.

Diežinių ir paprastųjų priebalsių spektro ypatybės tokios: a) minkštieji priebalsiai regresyviai ir progresyviai aukština gretimus balsius, o kietieji – žemina (žr. 1992, 58–66, 76–77); b) minkštųjų priebalsių dažnių zonos (toliau DZ) aukštesnės, kietųjų – žemesnės (žr. 1992, 52–57; 1994, 44–46). Daug ryškesnis ir pastovesnis pirmasis požymis.

2. Skardusis–duslusis

Skardumo opozicija neutralizuojama prieš nebalsinguosius priebalsius (–S, –T). Skirtingai nuo lietuvių bendrinės kalbos, šiaurės žemaičių priebalsiai /p/ : /b/, /k/ : /g/, /t/ : /d/, /s/ : /z/, /š/ : /ž/ priešpriešiniai ir žodžio gale, pvz.: *klėb* „kliba“: *lėp* „lipa“, *aug* „auga“: *auk* „auk“ (žr. 1992, 24–25).

Akustiniu požiūriu skardiesiems priebalsiams būdinga: a) žemo dažnio periodiniai virpesiai (žr. 1992, 83–88; 1994, 47–48); b) mažesnis DZ intensyvumas ir didesnė bendroji akustinė energija (žr. ten pat); c) skardieji yra trumpesni už atitinkamus dusliusius priebalsius (žr. 1992, 106; 1995, 60); d) skardumui žodžio gale fakultatyviai gali atstovauti mažesnis įtempimas (plg. Girdenis, 1967, 249).

3. Nosinis–nenosinis

Šiuo požymiu skiriasi balsingieji priebalsiai. Nosinių garsų /n/, /ŋ/, /m/, /m̃/ akustinė skiriamoji ypatybė yra spektro energijos išsisklaidymas platesnėje dažnių zonoje dėl papildomo rezonatoriaus įtakos (žr. 1992, 78–83; 1994, 44–45); be to, šie garsai linkę stipriai nazalizuoti visus atitinkamus žodžių balsius (plg. Girdenis, 1967, 249, 3 išn.; 1971, 30).

4. Kompaktinis–difuzinis

Šis požymis ypač svarbus, skiriant sprogstamuosius (plg. Jakobson, Fant, Challe, 1962, 192) priebalsius. Kompaktinių priebalsių dažnių zonos yra arti viena kitos, difuzinių – labiau nutolusios. Pirmiesiems – kompaktiniams priskirtini liežuvio užpakaliniai priebalsiai /k/, /k̃/, /g/, /g̃/, kurių pirmosios ir antrosios dažnių zonos ypač glaudžiai išsidėsčiusios, pvz.: $F_1 [g̃] = 1510$ Hz, $F_2 [g̃] = 1810$ Hz : $F_1 [g] = 1220$ Hz, $F_2 [g] = 1550$ Hz (žr. 1992, 83–88; 1994, 47–48), antriesiems – difuziniams priklauso lūpiniai /p/, /p̃/, /b/, /b̃/ (jų DZ gerokai viena nuo kitos nutolusios: $F_1 [p̃] = 1360$ Hz, $F_2 [p̃] = 3680$ Hz : $F_1 [p] = 1080$ Hz, $F_2 [p] = 3390$ Hz; $F_1 [b] = 1080$ Hz, $F_2 [b] = 2630$ Hz : $F_1 [b] = 697$ Hz, $F_2 [b] = 2700$ Hz) ir liežuvio priešakiniai /t/, /t̃/, /d/, /d̃/, iš kurių, matyt, difuziškiausias yra minkštasis /t̃/: $F_1 [t̃] = 1400$ Hz, $F_2 [t̃] = 2750$ Hz (žr. ten pat). Kompaktiškumu–difuziškumu (iš dalies – ir žemesniu–aukštesniu tonu) skiriasi dvižidiniai ir vienžidiniai priebalsiai /š/, /š̃/, /ž/, /ž̃/, /ts/, /ts̃/, /dz/, /dz̃/ : /s/, /s̃/, /z/, /z̃/, /tʃ/, /tʃ̃/, /dʒ/, /dʒ̃/ (žr. 1992, 89–94; 1994, 48–49). Be to, kompaktiniai yra didesnės energijos, o difuziniai – mažesnės spektrinės energijos garsai.

5. Aukštatonis– žematonis

Pagal šį požymį gali kontrastuoti ir balsingieji, ir visi triukšminiai (trankieji) priebalsiai: /p/, /p̄/, /b/, /b̄/, /t/, /t̄/, /d/, /d̄/, /k/, /k̄/, /g/, /ḡ/, /s/, /s̄/, /z/, /z̄/, /ts/, /t̄s̄/, /dz/, /d̄z̄/, /ʃ/, /ʃ̄/, /ʒ/, /ʒ̄/, /tʃ/, /t̄ʃ̄/, /dʒ/, /d̄ʒ̄/.

Apie priebalsių (ypač sprogstamųjų) tono aukštį sprendžiama iš gretimų balsių formančių padėties: greta aukštatoninių liežuviu priešakinį priebalsių /t/, /t̄/, /d/, /d̄/ balsių spektro kraštas yra aukštas, greta žematoninių lūpinių /p/, /p̄/, /b/, /b̄/ – žemas. Aukštesniais spektro dažniais pasižymi ir patys aukštatoniniai priebalsiai (plg.: F_1 /d̄/ = 1290 Hz : F_1 /b̄/ = 1080 Hz) (žr. 1992, 85, 87 ; 1994, 48.).

Skiriant pučiamuosius priebalsius (žr. 1992, 89–94; 1994, 48–49), balsių formantės didelio vaidmens nevaidina, kontrastuoja tik tų priebalsių savaiminiai dažniai: dantinių /s/, /s̄/, /z/, /z̄/ priebalsių dažniai aukštesni, alveolinių – žemesni (plg.: F_1 /s̄/ = 1650 Hz : F_1 /ʃ̄/ = 1540 Hz, F_1 /z̄/ = 1760 Hz : F_1 /ʒ̄/ = 1540 Hz. Be to, alveoliniai garsai ryškesni už dantinius. Visų šių pučiamųjų spektruose susidaro palatalizacijos ir veliarizacijos harmonikos: /s/, /s̄/, /z/, /z̄/ spektruose jos atsiranda aukščiau, o /ʃ/, /ʃ̄/, /ʒ/, /ʒ̄/ – žemiau (žr. ten pat).

6. Ryškasis–blaususis

Šiuo požymiu skiriasi afrikatos ir sprogstamieji priebalsiai: /ts/, /t̄s̄/, /dz/, /d̄z̄/, /tʃ/, /t̄ʃ̄/, /dʒ/, /d̄ʒ̄/ : /p/, /p̄/, /b/, /b̄/, /t/, /t̄/, /d/, /d̄/, /k/, /k̄/, /g/, /ḡ/. Ryškieji (afrikatos) priebalsiai akustiškai charakterizuojami kaip garsai su pučiamąja faze (ši fazė realizuojama aukštų dažnių šlamesiais, artimais pučiamiesiems priebalsiams); jų spektre fiksuojamos keturios reguliarios DZ (žr. 1992, 90–94; 1994, 49–50). Blausiesiems būdinga pauzė ir mažos energijos plūpsnis, spektrogramose išryškėjantis kaip stulpelis; jų spektre matyti trys ne tokios reguliarios DZ. Ryškieji garsai, be to, yra didesnio intensyvumo, blausieji – mažesnio. Šie priebalsiai skiriasi ir savo trukme – ryškieji garsai gerokai ilgesni už blausiuosius (žr. 1992, 114; 1995, 59).

Blausieji /t̄/, /d̄/ rytinėje žiaurės žemaičių tarmės dalyje vartojami prieš priešakinės eilės balsius (pvz., *gaidėms* „gaidžiams“), prieš užpakalinės eilės balsius /t̄/, /d̄/ nereguliuotais (žr. dar 1 išn.). Vakarinėje „pajūrio žemaičių“ tarmės dalyje visur, kur /t̄s̄/, /d̄z̄/ kaitaliojasi su /t̄/, /d̄/, įsivestos beafrikatės formos (pvz., *gaidū* „gaidžių“ (žr. aukščiau).

Tarmėje nevienodai vartojami ryškieji priebalsiai – žemaičių „dzūkų“ vietose dažnesnės sargiosios /t̄s̄/, /d̄z̄/ (pvz., *gā:džūu* „gaidžiui“), kitur – žvabrosios afrikatos /t̄s̄/ /d̄z̄/.

7. Tolydusis–netolydusis

Tai yra įprastinio požymio pučiamasis–sprogstamasis atitikmuo, skiriantis fonemas /s/, /s̄/, /ʃ/, /ʃ̄/, /z/, /z̄/, /ʒ/, /ʒ̄/ : /k/, /k̄/, /g/, /ḡ/, /p/, /p̄/, /b/, /b̄/, /t/, /t̄/, /d/, /d̄/, /ts/, /t̄s̄/, /dz/, /d̄z̄/, /tʃ/, /t̄ʃ̄/, /dʒ/, /d̄ʒ̄/. Tolydi pučiamųjų priebalsių pradžia skiria juos nuo staigiai

pradžią turinčių netolydžiųjų sprogstamųjų priebalsių. Skiriant šiuos priebalsius svarbi pati pirmoji DZ – tolydžiųjų pirmoji dažnių zona yra platesnė ir aukštesnė už netolydžiųjų (pfg.: F₁ [t] = 1140 Hz, [k] = 870 Hz, [b] = 679 Hz : F₁ [s] = 1480 Hz, [z] = 1440 Hz (žr. 1992, 83–94; 1994, 47–50); šiuos priebalsius gerai skiria dar ir trečioji DZ (žr. ten pat, 96; 51).

Pučiamųjų, sprogstamųjų ir afrikatų spektrai rodo, kad afrikatos panašesnės į pučiamuosius, skirtumas tik tas, kad afrikatomis būdingas staigus perėjimas nuo uždarumos (DZ nebuvimo tarimo pradžioje) prie DZ (panašų kaip pučiamųjų priebalsių) (žr. ten pat, 94; 50).

8. Balsingasis (sonantinis)–triukšminis (trankusis)

Šios priebalsių klasės skiriasi tokiomis ypatybėmis: a) sonantams būdingos dvi ryškios formantės, triukšminiams priebalsiams – tik plačios neapibrėžtos dažnių zonos (žr. 1992, 78–88; 1994, 44–49); b) sonantai – didesnės spektrinės energijos garsai, triukšminiai – mažesnės (žr. ten pat); c) sonantų trukmė – mažesnė, triukšminių – didesnė (žr. 1992, 103–110; 1995, 64–65).

Spektrinė analizė rodo, kad sonantų klasė skyla į aukštatonius /r/, /r̥/, /n/, /n̥/, /j/ ir žematonius /l/, /l̥/, /m/, /m̥/, /v/, /v̥/. Kompaktiniai /l/, /l̥/, /r/, /r̥/ dar gali skirtis nuo difuzinių /lj/, /lv/, /l̥v̥/, o tolydieji /ll/, /ll̥/ nuo netolydžiųjų /rl/, /r̥l/ (netolydumas čia reiškiasi vibracijomis).

Sonantų, ypač /r/ (pvz.: *kôr* „kuria“, *dôr* „duria“), skardumo–duslumo požymis fakultatyviai išnyksta tik žodžio gale. Visais kitais atvejais sonantai neduslėja ir nescardina prieš juos einančių dusliųjų priebalsių, kaip tai daro triukšminiai priebalsiai.

Po šių svarstymų galima sudaryti šiaurės žemaičių priebalsinių fonemų matricą (žr. lentelę) ir priebalsių klasifikacijos dendrogramą, vadinamąjį „medį“, kuriame, kaip įprasta fonologijoje, fonemos, turinčios neigiamą diferencinio požymio reikšmę, pasukamos į kairę pusę, o turinčios teigiamą reikšmę – į dešinę (žr. paveiksluką).

THE SYSTEM OF THE DIFFERENTIAL FEATURES OF THE NORTH ŽEMAITIAN CONSONANTS

Summary

The acoustic analysis of the North Žemaitian consonants enables to identify consonantal phonemes of the dialect using the following differential features: 1. sharp–plain; 2. voiced–unvoiced; 3. nasal–oral; 4. compact–diffuse; 5. acute–grave; 6. strident–mellow; 7. continuant–discontinuous; 8. sonorant–obstruent.

LITERATŪRA

- Ambrasas V.* ir kt., 1994, Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslas.
Girdenis A., 1967, Mažeikių tarmės fonologinė sistema: Filol. m. kand. dis. Vilnius: VU.
Girdenis A., 1970, Kaip skirstyti lietuvių priebalsius. – Kalbos garsai ir intonacija, t. 4, 6–20.
Girdenis A., 1971, Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. – Baltistica, t. 7 (1), 21–31.

- Girdenis A.*, 1972, Baltiškųjų *tj, *dj refleksai 1759 m. „Žyvatė“. – *Baltistica*, t. 8 (2), 173–191.
- Girdenis A.*, 1979, Žemaičių dzūkavimas: dabartinė padėtis ir istorija. – *Baltistica*, t. 15 (2), 111–123.
- Girdenis A.*, 1981, Fonologija. Vilnius: Mokslas.
- Girdenis A.*, 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius: Petro ofsetas.
- Jakobson, Fant, Challe*, 1962 – Якобсон Р., Фант Г., Халле М. Фонология и ее отношение к фонетике: Новое в лингвистике. Москва, вып. 2.
- Kazlauskas J.*, 1966, Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema. – *Kalbotyra*, t. 14, 73–81.
- Jasiūnaitė B.*, 1990, Dviejų tolimų tarmių konsonantizmo bendrybė. – *Kalbotyra*, t. 41 (1), 21–27.
- Kliukienė R.*, Šiaurės žemaičių tarmės konsonantizmo akustinės ir audicinės ypatybės: Filol. m. kand. dis. Vilnius: VU.
- Kliukienė R.*, 1994, Šiaurės žemaičių priebalsių spektrai ir akustinės priebalsių klasės. – *Kalbotyra*, t. 43 (1), 43–52.
- Kliukienė R.*, 1995, Šiaurės žemaičių intervokaliinių priebalsių trukmė. – *Kalbotyra*, t. 44 (1), 58–68.
- Pakerys A.*, 1974, Lietuvių bendrinės kalbos balsių diferencinių požymių hierarchija. – *Kalbotyra*, t. 26 (1), 37–48.

Vilniaus universitetas
Bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
1998 m. kovo mėn.